

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розповідається про концептуальні засади українського “національного відродження” ХІХ століття в руслі сучасних наукових підходів. Зроблено аналіз схеми історії українського руху, що має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства.

Ключові слова: “національне відродження”, Галичина, нація, примордіалісти, модерністи.

Актуальним завданням вітчизняної історичної науки є подолання різнопланових обмежень, “розлучення” з ідейним догматизмом та політикою, дотримання принципів історіописання, які відкривали б нові простори для орієнтації людини в сучасному світі. Крах вульгаризованої марксистської методології, якою впродовж десятиріч існування партійно-тоталітарного режиму озброювали дослідників минулого як “бійців ідеологічного фронту”, супроводжувався колапсом суспільної свідомості, що породжує значну диференціацію соціальних (зокрема історичних) ідентифікацій [15, с.3, 4]. З утворенням незалежної української державності в 1991 р. виникла суспільна потреба її ідеологічного обґрунтування, звільнення історичних знань від товстого шару фальсифікацій та “білих плям”. Повною мірою це стосується ХІХ століття – порівняно малодослідженого періоду в українській історії, що в радянські часи в багатьох аспектах спотворювався, а то й просто замовчувався. Український національно-політичний рух, що не вписувався в офіційну вузькокласову схему, отримав тавро “буржуазного націоналізму”, притаманного з другої половини ХІХ ст., мав негативні оцінки.

У сучасній вітчизняній історіографії посилився інтерес до вивчення національного руху з метою усвідомлення механізму й факторів формування української нації в європейському контексті. Це має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки розглядаються питання генези, історичних коренів модерного українства. Серед тих, хто зробив вагомий внесок у створення аналітичної схеми історії українського руху кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., можна виділити корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського, західних, головно діаспорних істориків, які були пов’язані своїм походженням з Україною, І.Лисяка-Рудницького, П.Магочія, О.Пріцака, Дж.Решетара, Р.Шпорлюка, вітчизняних дослідників Я.Грицака, Г.Касьянова, В.Сарбея та ін. Автор даної статті намагався подати концептуальні засади українського “національного відродження” ХІХ століття в руслі сучасних наукових підходів.

* * *

ХІХ століття трактується в сучасній українській історіографії як доба “національного відродження”^{*}. У науковий обіг це поняття ввели видатні представники вітчизняної історичної науки ХХ ст. М.Грушевський, Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип’якевич та ін., розуміючи під ним комплекс подій і явищ, пов’язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням і піднесенням українського руху, розвитком усіх галузей національно-культурного життя [43, с.18]. Концепція “національного відродження” чи “національного пробудження” ввійшла в нормативну історіографію з європейського лексикону ХІХ ст.^{**} і стала досить поширеною у світо-

* Див., наприклад, книгу В.Сарбея “Національне відродження України” (К., 1999), що вийшла як 9-й том широко розрекламованої на державному рівні серії “Україна крізь віки”.

** У 1847 р. в П’ємонті виходив журнал італійською мовою “Відродження”. “Очевидно, його назва, яку взяв собі італійський національний рух, – стверджує Г.Касьянов, – стала першим прикладом застосу-

вому суспільствознавстві, особливо в останні десятиліття. У самій назві цього терміна міститься основна ідея: десь в історичному часі існувала нація, яка внаслідок несприятливих історичних умов занепала й прагне “відродитися”, це явище отримало вдалу назву “синдром сплячої красуні” [21, с.70, 71].

У дусі наукової концепції корифея вітчизняної історіографії М.Грушевського, розуміння ним націотворчих процесів виникла примордіалістська версія (“примордіальний” означає “прадавній”, “споконвічний” тощо). Примордіалісти стверджують, що вже в епоху раннього середньовіччя східнослов'янські племена сформували окремий руський, тобто український народ, який утворив власну державу – Київську Русь. Однак після її розпаду український народ не зникає, а перебуває в бездержавному стані. Національний рух у ХІХ ст., з точки зору примордіалістів, був процесом “пробудження” чи “відродження” (передусім культурно-національного) українського народу після багатовікового занепаду, аналогічно до того, що проходив у часи, які передували Хмельниччині [35, с.5]. В основі примордіалістської течії – теза про прадавні корені й “природність” сучасних націй. Відповідно до цього кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв'язках, релігії, мові та стилі міжособистісних і суспільних взаємин. Усе це “природне” для людини, закорінене в її підсвідомості, а не з'явилося внаслідок раціональної діяльності. Ця версія є домінуючою в сучасному українському суспільствознавстві. Існує декілька варіантів примордіалізму (соціально-біологічний, соціологічний), близькими до примордіалістських є концепції, які називають “переніалізмом” (від слова “постійний”, “вічний”, “довічний”) [16, с.17, 22; 22, с.85, 266].

Водночас можна погодитися з думкою “модерністської” школи, яка виступає проти некритичного використання терміна “національне відродження”, більш влучно було б сказати “період націотворення”. “Якщо йдеться про “національне відродження”, то мається на увазі, що нація, яка відроджується, вже існувала як нація, – стверджує Г.Касьянов у книзі “Теорії нації та націоналізму”. Тоді виникає питання, які параметри підтверджують її уявне існування в минулому: культурні, політичні, географічні, релігійні? Якщо виходити з того, що нації і націоналізм – явище модерного часу..., то існування “націй” (у модерному розумінні цього слова) в минулому стає проблематичним, як і термін “національне відродження” [22, с.224]. Альтернативою цьому терміну, який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, учений вважає термін “націотворення”, оскільки і за змістом, і за формою українське “національне відродження” було саме творенням нації і суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для “започаткування” цього процесу” [22, с.295]. Дослідження Г.Касьянова стало першим систематичним викладом західних теорій нації і націоналізму, узяло на себе роль провідника й тлумача в лабіринті доволі складної наукової проблеми [38, с.43].

Сучасні історики-модерністи схильні вважати, що національні характеристики – мова, історична пам'ять, територія проживання, народні традиції – не були заданими наперед, а конструювалися самими національними діячами в модерну добу [9, с.77]. Виникнення націй і націоналізму – не фатальна закономірність, а, значною мірою, випадковість, наслідок збігу цілої низки суб'єктивних (які переважали) та об'єктивних чинників, починаючи з другої половини ХVІІІ ст. Нація є продуктом модерної епохи, що супроводжувався такими явищами, як капіталізм, Промислова революція, секуляризація суспільної свідомості тощо. Наявність нації свідчить про модерність відповідної спільноти. Модерністів умовно можна поділити на дві “інтелектуальні школи”. Перша робить наголос на економічних передумовах виникнення націй, у той час як друга більше уваги приділяє політичним та ідеологічним аспектам націо-

творення. Однією з модерністських версій була українська радянська концепція, за якою нація виникла в середині XIX ст. в результаті розвитку капіталістичних відносин. Взірцем для наслідування, уважають модерністи, стала європейська модель нації, що відтворювалась і відтворюється в різних варіантах в усьому світі [22, с.82].

Суперечки між модерністами і примордіалістами мають, передусім, термінологічний характер, що не виключає пошук методологічного консенсусу. В основному, розбіжності стосуються співвідношення об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі націотворення і, відповідно, питання про те, які з них стають вирішальними для існування нації. Уявна “модерністсько-примордіалістська, суб'єктивістсько-об'єктивістська” теорія, що могла б мати універсальне застосування, навряд чи можлива на практиці [22, с.90, 91, 339]. Найцікавіший варіант схеми, у якій примордіалістські аргументи співіснують із модерністськими, запропонував відомий діаспорний дослідник І.Лисяк-Рудницький. Він уважав поняття “народ” (“етнічна одиниця”) і “нація” (“політична”) не тотожними, що означають суспільні явища різного “віку”. Народ, або етнічний колектив, за І.Лисяком-Рудницьким, – це “сукупність певних об'єктивних прикмет”, основа, “підбудова”, на якій формується нація, що “спирається на свідому волю її членів” [28, с.11, 12; 22, с.270, 271]. Щодо становлення української нації, було виділено три фази: княжофеодальну (від Київської Русі до Люблінської унії), козацьку (XVII–XVIII ст.) та модерну (починається з “національного відродження” XIX ст.). У розвитку державності України, як і інших “неісторичних націй”, І.Лисяк-Рудницький вбачав брак тяглості, дисконтинуїтет. Така перерва в “національній” історії виникла не тільки після ліквідації “козацької України” в останній третині XVIII ст., а й після Люблінської унії 1569 р. [28, с.18, 21; 26, с.145].

Саме з Люблінською унією вчений пов'язував кінець середньовічної доби й початок “ранньоновітньої” (до кінця XVIII ст.) та власне “новітньої” історії, у рамках якої відбулося “національне відродження” [25, с.43]. Він дав класичне визначення: “центральна проблема в новітній українській історії – це постання нації, перетворення етнічнотомовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту” [26, с.147]. Для цього, на противагу княжій і козацькій добі, уживався термін “модерна українська нація”. Відсутність “принципової різниці між модерними націями і етнічно-політичними спільнотами, які існували раніше”, зауважив також Я.Ісаєвич [17, с.3]. Відомий науковець і громадсько-політичний діяч першої половини XX ст. В.Старосольський у книзі “Теорія нації” писав, що будь-яка нація має об'єктивні характеристики, які, однак, є “тільки чинниками”, що в конкретно-історичних умовах “відродження націй” XIX століття “помогли національній свідомості витворитися, а разом се форми та символи, в яких вона проявляє себе”. В основі формування модерної нації, одночасно з утвердженням “сучасної демократії” була “ідея”, усвідомлення національного буття [2, с.230, 260].

Елементи примордіалістської версії узгоджуються з модерністською в теоретичній конструкції про два різні типи націй – “домодерні” і “модерні”, що дає можливість “вписати” українську історію (як історію становлення нації) в європейський контекст. Відповідно, коли йдеться про формування “модерної” української нації, слід аналізувати історичні процеси в XIX–XX ст., коли ж йдеться про “домодерну” чи “ранньомодерну” націю – мова має йти про XVI–XVII ст. Церковні рухи і козацькі війни кінця XVI–XVII ст. є “українською” аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості, а “національне відродження” XIX ст. – її трансформації відповідно до нових умов та поширення цієї свідомості серед мас [4, с.5; 22, с.282, 286, 287]. “Національне відродження” України XIX століття – частина більш загального процесу, що характеризувався поступовим переходом від середньовічного, аграрно-ремісничого до індустріального, освіченого й мобільного суспільства, з широкими політичними права-

ми та економічною свободою для всього населення (а не лише для панівної верстви) [6, с.14, 15].

Процес творення модерної української нації відбувався під впливом передових ідей із Заходу: просвітництва, романтизму, Французької революції 1789–1794 рр. “Начало народне проломало собі дорогу аж за французької революції 1789 року, – писав часопис галицьких народовців “Мета” в 1863 р., – проломало воно собі дорогу зь запада...” [41]. Самі гасла революції (свобода, рівність і братерство) були універсалістськими, а її причини – найрізноманітнішими. Однак, ліквідувавши владу монарха і старої аристократії, Французька революція поклала початок епосі формування ідеї національної держави, що базувалася на славнозвісному принципі, сформульованому італійським революціонером Дж.Мадзіні: “кожній нації – (своя) держава”. Коли говорять про ХІХ століття як “епоху націоналізму”, то під словом “націоналізм” у широкому значенні розуміють ідеологію, націлену на утвердження націй і національних держав [42, с.3, 4; 34, с.ХІV, ХІХ]. Серед глобальних подій у суспільно-політичному житті людства, що сприяли політичному оформленню націоналізму, можна відзначити також Американську революцію, яка передувала Французькій (Декларація про незалежність 1776 р., Конституція США 1787 р.). У середньовічні часи простолюд проживав ізольовано у своїх місцевостях і пов’язував самоідентифікацію передусім із конфесійною приналежністю або підданством панові, монархові. За новим принципом геополітичної побудови Європи, носієм національної самобутності оголошувався весь народ, а не панівна верства (згадаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалась у королі, династії: “держава – це я”). Подібно до Французької революції, прикладом для інших національних рухів стала боротьба поляків за їхні національні права, що розгорнулася після поділів Польщі в останній чверті ХVІІІ ст. [20, с.228, 232, 233; 22, с.232, 233].

Становлення сучасних європейських націй стало епохальною зміною в розвитку людської цивілізації. Нація являла собою етнічну спільноту, історично сформовану в результаті взаємодії цілого комплексу чинників, серед яких вирішальне значення мають: спільна історична традиція (історичний міф), єдність мови, консолідуючий культурний та ідеологічний рух, ринкова економіка тощо. Відповідно до визначення авторитетного британського вченого Е.Сміта, нація – це колектив людей, що “має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів” [47, с.23]. “...Нація і націоналізм, – писав він (1995 р.), – залишаються єдиною реальною основою для вільного товариства держав у сучасному світі” [45, с.205]. На фундаментальному рівні Е.Сміт розглядає націю як “духовну спільноту громадян”, а націоналізм – як форму “політичної релігії” зі своїми символами (прапор, гімн, герб та ін.) [46, с.15, 133].

У процесі історичного розвитку відбувалася семантична еволюція поняття “нація” (від латинського *natio* – рід, плем’я), що так і не має якогось синтетичного, універсального й утилітарного визначення. Так, у Стародавньому Римі це слово вживали щодо іноземців, що прибули з однієї й тієї ж географічної області. Пізніше “нацією” називали ту чи іншу студентську громаду в західнохристиянських університетах, що об’єднувалися за місцем походження, а з ХVІ ст. – знать і духовенство для підкреслення їх залежності від спільної мови й спільного історичного досвіду. “Концептуальна революція”, за висловом американської дослідниці Л.Грінфелд, відбулася після того, як слово “нація” почали застосовувати до всього населення країни [34, с.525, 526, 527; 22, с.31, 32, 38]. У новітній західній літературі, присвяченій націоналізму, утвердилося два розуміння нації: якщо в західноєвропейській моделі роль “національного ядра” відіграє рівність політичних прав (“громадянська” модель нації), то в

східній, у тому числі українській, така роль відводиться мові й народним звичаям (“етнічна” модель) [18, с.199; 19, с.83].

Дослідники виділяють об’єктивні (ті, що піддаються спостереженню й опису, – особливості поведінки, мови, фольклору та ін.) і суб’єктивні ознаки існування кожної конкретної нації, у їх числі є домінантні, характерні саме для цієї нації чи груп націй. Однак не існує “рецепту”, що визначає чітке співвідношення згаданих чинників, універсальна, “вичерпна” дефініція нації неможлива з огляду хоча б на відсутність якоїсь “ідеальної нації” у вигляді абсолютного феномену. Наприклад, серед “об’єктивних” характеристик єдності нації мова стає малопродуктивною, коли йдеться про швейцарців (усередині єдиної нації існують чотири рівноправних мови), бельгійців (дві мови), канадійців (дві мови), і, навпаки, англійською мовою розмовляють принаймні в шести незалежних державах, населення яких вважає себе окремими націями, іспанською – у двадцяти тощо. Серби і хорвати, англійці й американці, німці й австрійці, більшість народів Центральної і Південної Америки, арабського світу хоч і розмовляють однаковими мовами, становлять різні нації. Не менш сумнівною є й інша “об’єктивна” характеристика – територія, коли йдеться, приміром, про нації з діаспорами або прикордонні території, заселені представниками різних націй (Судети). Євреї не мали спільної території проживання аж до 1948 р., до утворення держави Ізраїль. Щодо “суб’єктивних” ознак, то в Європі існує чимало націй, які століттями жили поруч в одних і тих же країнах і, здавалося б, повинні були сформувати об’єднану історичну пам’ять, але події минулого вони оцінюють по-різному [22, с.40, 41].

Утім, існує одна суб’єктивна ознака, яка є, за словами Г.Касьянова, “вирішальною для існування нації ... у модерному розумінні цього слова. Різні дослідники називають її по-різному: “колективною солідарністю”, “почуттям спільності”, “щоденним плебісцитом”, “національною свідомістю” тощо, тобто йдеться про самоусвідомлення певної спільноти, яка знаходить своє вираження в терміні “нація” [22, с.54, 55]. Отже, визначальним для нації є не вибір певних ознак, а суб’єктивне відчуття її членів приналежності до однієї спільноти. Не випадково авторитетний фахівець із питань націології Б.Андерсон характеризує націю як “уявлену (виділено автором. – І.Р.) спільноту”, яка є генетично обмеженою (не може бути рівнозначною людству) і суверенною (прагне отримати повну свободу й незалежність). Причому нація як спільнота, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, завжди сприймається як братерство [1, с.23, 24, 25]. Українська нація, якщо користуватися терміном Б.Андерсона, була типовою “уявленою спільнотою” – перш ніж її реальні обриси з’явилися в політичному житті, їх витворив у своїй уяві інтелект національної еліти [36, с.15]. Власне, через визнання проблематичності погляду на націю як на об’єктивну реальність, вважає Я.Грицак, пролягає водорозділ “між старою і новою науковими парадигмами”. Різниця між “своїм” і “чужим”, “нами” й “ними” не в останню чергу залежить від того, хто і як цей поділ уявляє або як про це пише [5, с.14].

Серед критеріїв розрізнення національності як групи людей, що мають одну чи більше спільних рис, канадський історик П.-Р.Магочій називає “певні спільні об’єктивні елементи”: 1) окрему територію (але не обов’язково державу); 2) спільну мову; 3) спільну історичну традицію; 4) спільну релігію; 5) спільні культурні цінності; 6) спільні етнографічні риси. Однак найважливіше – “не наявність чи відсутність усіх чи деяких вищезгаданих рис, а, радше, усвідомлення членами групи факту наявності цих рис”, тобто суб’єктивний фактор [30, с.17, 18]. Люди не народжуються з національною ідентичністю, а набувають усвідомлення приналежності до певної національності, що є передусім результатом процесу виховання в родині та школі. П.-Р.Магочій стверджує про наявність двох типів націоналізму: насадженого державою (*state-imposed nationalism*) і натхненного інтелігенцією (*intelligentsia-inspired nationalism*). Перший походив згори, тобто від урядів уже наявних незалежних держав, які прагнули зару-

читися лояльністю своїх громадян (більш характерний для Західної Європи). Другий постав у багатонаціональних державах, де еліта поневолених народів – інтелігенція – утверджувала в суспільній свідомості мовно-культурну окремішність, що була ознакою спільної національної ідентичності (поширений більше на сході Європи). Особливий вплив на національне пробудження мали ідеї німецького філософа Й.Гердера, який давав універсальне обґрунтування повазі до власної культури бездержавних народів, що найбільш виразно проявляється в мові. Український національний рух і в Російській, і в Австрійській імперії був інтелігентського типу [29, с.306, 307, 308].

Пристосовуючи сучасні концепції націогенези до становлення модерної української нації, слід звернути увагу на ключове поняття – “національної свідомості” (ідентичності). Національна свідомість – це насамперед *уявлення про себе як національну спільноту, націю*. Коли особистість уважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості. Формування національної свідомості не було фатально детерміноване “історичною необхідністю”, складалося із серії закономірностей і випадковостей, що були тісно пов’язані з відповідними процесами в нації-сусідів. Романтично-націоналістична теза про те, що “покоління українського народу мріяли про незалежність і державність”, є ідеологічним стандартом. Крім того, процес національного самоусвідомлення не був безперервним і розвивався не лише по “висхідній” лінії: у ньому спостерігалися паузи, періоди зворотного розвитку. Розглядаючи історію становлення національної ідентичності українців, треба чітко розрізняти ідентичність інтелігенції (яка піддається хоча б приблизному аналізу) й ідентичність мас (яку принаймні до епохи статистики й соціології проаналізувати важко, майже неможливо через обмеженість відповідних джерел) [22, с.283, 284].

Отже, у формуванні поняття “українська нація” відіграли важливу роль “об’єктивні” ознаки, але в їхньому суб’єктивному втіленні. Ураховуючи несприятливі обставини (багатовікову територіальну роз’єднаність етнічних українських земель, відсутність стандартизованої української літературної мови тощо), “будителям сплячої нації” в ХІХ ст. фактично довелося не стільки відроджувати, скільки заново конструювати її в уже якісно нових термінах, починаючи з головного – формування уявлення про себе як про націю, становлення національної свідомості саме в сучасному розумінні цього поняття, фактично – з творення “уявленої спільноти”, а не з її “відродження” [22, с.262, 263, 295].

Процес національного самоусвідомлення відбувався поступово, тож серед місцевого населення в ХІХ ст. можна було зустріти осіб, що обирали не тільки українську (“малоруську”), а й польську чи російську ідентичність. Є підстави вважати, що для багатьох мешканців Наддніпрянщини існувала суперечність між визнанням кількох лояльностей або ідентичностей, тобто можливості цілком нормально бути водночас патріотично настроєним малоросом і росіянином, та концепцією єдиної ідентичності, тобто бути або росіянином, або українцем, яка прийшла їй на заміну [29, с.309]. Аналогічно в Галичині існувало громадсько активне середовище з подвійною (українсько-польською) національною свідомістю – *gente Rutheni, natione Poloni* або “русини польської нації” [31, с.147]. Я.Грицак якимось зауважив, що якби історичні обставини склалися по-іншому, то ученя української школи міг би вчити як основний історичний предмет “Історію Польщі” або “Історію Росії” чи “Історію Малоросії” [8, с.21, 22; 7, с.32, 33]. Отже, “національне відродження” варто уявляти не у формі єдиної правильної української національної лінії, а як результат складної і суперечливої взаємодії різних національно-політичних орієнтацій, серед галичан – австрофільської, полонофільської, русофільської, українофільської. Поступово утвердилася й перемогла власне українська модель національного розвитку, усвідомлення української соборності, єдності під-

австрійських русинів із Великою Україною, що перебувала під владою Російської імперії [32, с.498].

Сучасні дослідники на аналітичному рівні розрізняють етнічну ідентичність і національну свідомість (яка є передусім політичною чи політизованою). Етноси – давніші колективні утворення (їх прикладами є ще первісні общини й племена, етногенез має власні, специфічні риси) [40, с.94, 95], під етнічною свідомістю з філософської точки зору уявляється розуміння індивідом власної приналежності до певної спільноти на рівні антитези “Ми – Вони”. Людина здатна на імунну реакцію щодо чужорідних культурних символів і цінностей, але цього замало для рефлексії своєї самості, усвідомлення спорідненості з певною культурою. Параметрами розрізнення виступають об’єктивовані культурні ознаки: одяг, мова, обряди, вірування тощо. Натомість національна свідомість полягає в самоусвідомленні рефлексивного характеру на рівні “Я – Сутність”, що можливо лише за наявності “високої” національної культури (зі стандартизованою мовою, “високим” мистецтвом, філософією, літературою тощо). Як правило, дослідник “національного відродження” ХІХ ст. стикається не із чистими моделями свідомості, а з перехідними формами між етнічною та національною свідомістю [37, с.505; 44, с.200, 201]. Якщо етнічна група зіставляє себе з іншими й має усвідомити, ким не є в етнічному відношенні, то нація мусить визначитися стосовно самої себе [6, с.12].

Порівняльні дослідження національних рухів у Центральній і Східній Європі виявили, що існують явні паралелі в процесі формування так званих “недержавних” (“неісторичних”) націй, які в ХІХ ст. не мали своєї державності та стійкої культурної традиції, яка б опиралася на власну літературну мову, не зберегли репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості. Українська нація формувалася в складних історичних умовах, коли етнічну територію було поділено між двома імперіями: Російською (до її складу ввійшло близько 90% земель і населення) та Австрійською. Серед подій, які позначили перехід до нової історичної епохи в останній третині ХVІІІ ст., були ліквідація козацької автономії, запровадження кріпацтва на Лівобережжі й Слобожанщині, завоювання чорноморського узбережжя й колонізація Півдня, поділи Польщі й перехід підвладних їй українських (“руських”) земель до Росії (Правобережжя) та Австрії (Галичина) [24, с.33; 25, с.43]. В історіографії є різні думки стосовно того, що вважати верхньою межею “українського відродження”, за словами І.Лисяка-Рудницького, “українського ХІХ століття”, що “охоплює час приблизно 130 років” [27, с.197]: 1914 р., коли почалася Перша світова війна (*І.Лисяк-Рудницький*), 1917 р., що пов’язано з початком Української національно-демократичної революції (*В.Сарбей*), 1921 р., тобто кінець визвольних змагань (*О.Реснт*). Останній (відомий вітчизняний історик) висловив думку про необхідність подовження хронологічних меж формування української національної свідомості, мотивуючи це тим, що не можна розривати “цілісний процес нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917–1921 рр.” [39, с.9].

Як бачимо, точно визначити завершальну хронологічну межу “національного відродження” непросто, бо не існує чіткого вододілу між світовою війною і революцією в Україні: початок революційних подій у Російській імперії, створення Центральної Ради в 1917 р. не означало кінець війни, з іншого ж боку, воєнні дії на території України продовжувалися навіть після підписання мирного договору восени 1918 р. (наступного, 1919 р. вони набрали найбільшого розмаху). Перша світова війна відкрила нову добу у світовій історії – зникнення з карти Європи династичних імперій і появи нових національних держав (деякі з них здобули незалежність раніше – Греція, Бельгія, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.) з республіканським правлінням, у яких етнічні кордони більш-менш збігалися з політичними [6, с.102]. Однак в українській суспільно-політичній думці рубіжною подією стало формулювання на зламі ХІХ–ХХ ст. ідеї

“соборної” України, тобто України в межах етнічних земель (тарасівці, Ю.Бачинський, М.Міхновський), що була надзвичайно важливим елементом національної свідомості української інтелектуальної еліти і відповідно – розуміння поняття “українська нація” [22, с.263, 264; 18, с.15, 16, 19].

“Безперервний і всесторонній підйом” у розвитку українського руху (І.Лисяк-Рудницький) розпочався з 1890-х рр., що дає підстави виокремити зазначений відрізок історичного часу як окремий специфічний період. Українська інтелігенція на межі століть досягла самодостатнього ступеня політичної організованості, “в цей період, – стверджує Ю.Левенець, – найдоцільніше досліджувати... джерела формування та еволюції тих інтелектуальних сил, які творили українську державницьку ідеологію” [23, с.11]. Саме бачення соборності з плином часу та відповідно до суспільно-політичних колізій на теренах України змінювалося [23, с.438, 439]. Під терміном “українська соборність” на перших порах розумілося об’єднання в одне ціле українських етнічних територій, етнотериторіальна, духовно-культурна єдність як підґрунтя для національної державності. Поняття “соборність” із часом набуває ще й суспільно-консолідованого виміру, тобто мається на увазі соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства, співдружність усіх людей, незалежно від національності, віросповідання, соціального походження в межах української держави [3, с.95, 101].

Періодизація українського “національного відродження” ґрунтується на трифазній моделі, розробленій наприкінці 1960-х років чеським істориком Мірославом Грохом* для “недержавних” народів у ХІХ ст., що стала найпопулярнішою в останній час. Відповідно до цієї схеми, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії (“А”, “В”, “С”). На першій стадії (академічній, або науковій, “збирання спадщини”) окремі вчені або ентузіасти зайнялися дослідженням різних сторін життя народу – фольклору й етнографії, мови, історії. Інтерес до наукового вивчення культурної спадщини пояснювався патріотизмом просвітницького типу, любов’ю до місця проживання, що поєднувалася з прагненням пізнати недостатньо вивчене явище [13, с.13, 14; 8, с.52]. Друга стадія – організаційна, культурна або період активізації національної свідомості, що визначався творенням організаційної інфраструктури національного руху (культурних, просвітніх, наукових, спортивних та інших інституцій). На цьому етапі інтелігенція перестала вдовольнятися рамками наукового інтересу, “пішла в народ” і через новостворені організації розгорнула культурницьку діяльність із метою поширення національної свідомості. У зв’язку з ліквідацією феодально-кріпосницької системи національний рух розширив свою соціальну базу, патріотичне відродження почало охоплювати широкі маси, що потенційно становили основу “розбудженої” нації. Нарешті, на третій, політичній стадії відродження виникають і поступово посилюються політичні організації, партії, які поряд із культурницькими завданнями ставлять вимоги національної автономії або повної політичної самостійності своєї нації. Водночас починається широка “мобілізація мас” під гаслами національного руху, що охопив усю етнічну територію, формується партійно-політична структура суспільства. Зрозуміло, що цей поділ умовний, не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії “національного відродження” [14, с.37, 38]. М.Грох наголошував на поліваріантності проходження названих стадій різними народами, особливу увагу звернув на соціально-економічні фактори як визначальні в розвитку національних рухів. За правління чеських комуністів М.Гроху заборонялося включати в студії матеріали про “національне відродження” в Україні [13, с.14].

Дещо змодифікована грохівська модель найкраще відбиває як закономірності, так і особливості розвитку українського руху та може бути з успіхом взята на озбро-

* Див.: Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. – Prag, 1968. – 171 s.; Hroch M. Obrozeni malých evropských národů. – Pracha, 1971. – 116 s.; Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. – Cambridge, 1985. – 220 p.

ення в конкретних дослідженнях [14, с.43]. Цю схему високо оцінювали не лише західні науковці, а й колишня радянська історіографія, в якій говорилося про початок патріотичної діяльності інтелігенції, як правило, в одній з областей етнічної території, де були найбільш сприятливі для цього умови, про створення “національного ядра” (в Австрійській імперії – власне Хорватія з м. Загреб у хорватів, Крайна з м. Любляна в словенців тощо). В.Фрейдзон підкреслював особливе значення загальнонаціональної мови для націотворення в ХІХ ст., виділяв етносоціальні організми (“есо”), здебільшого, якщо етнічна територія була розділена між різними державами, виявляли взаємне прагнення до об’єднання [48, с.45, 46, 47]. Водночас радянські історики визнавали складність і малодослідженість проблеми періодизації формування націй у Центральній і Південно-Східній Європі [33, с.73; 14, с.36]. “Грохова схема трьох послідовних стадій “А”, “Б” та “В”, – стверджує Я.Грицак, – стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні”. Однак, на його думку, навряд чи варто застосовувати її в якості “вимірювального інструменту для оцінки сили чи слабкості національних рухів. (...) Вона є радше формулою розвитку будь-якого масового руху (національного, соціалістичного, феміністичного тощо. – *І.Р.*). Коротко кажучи, це формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію” [8, с.53]. Дійсно, перед тим, як набрати масового політичного характеру, будь-який рух має пройти стадії вироблення ідеології та створення організаційної інфраструктури.

Щодо трифазної моделі М.Гроха, стверджує Я.Ісаєвич, за якою модерні нації проходили такі етапи, як “збирання національної спадщини”, етап “культурного руху” і, врешті, “політичного руху”, то треба мати на увазі, що ці стадії на практиці співіснують. Так, на другому етапі, “культурного руху”, “збирання спадщини” не припиняється. Коли надходить етап “політичного руху”, то й далі ведеться “збирання спадщини”, продовжується і “культурний рух”. Більше того, на етапі “політичного руху” зацікавлення історичним минулим інтенсифікується, за словами Я.Ісаєвича, “посилиється культ героїв, народ починає будувати монументи” (аналогічно значно активнішою стає культурно-просвітницька діяльність серед народу) [16, с.19]. Щоправда, Я.Ісаєвич, визнаючи безперечну слушність концепції М.Гроха щодо розвитку модерних націй, залишається прихильником “примордіалістської” школи, уважає, що модерні нації не настільки відмінні від етнічних формацій ранішого часу, щоб було неможливо називати одним терміном “давні і модерні спільноти”. “Головним фактором утворення нації” вчений уважає “події тисячолітньої давності, а не політичний рух кінця ХІХ ст., який сприяв консолідації, але аж ніяк не започаткував її” [16, с.19, 21, 22].

Характерно, що схема історії українського “національного відродження” має спільні риси з періодизацією загальноросійського визвольного руху, розробленою в працях радянських дослідників*. І.Лисяк-Рудницький справедливо вважав, що ця схожість не була випадковим явищем, оскільки український національний рух розвивався в тісному взаємозв’язку із загальноросійським і польським визвольними рухами. “...Ми не зуміємо історично збагнути зародження новітньої української нації, якщо зосередимо увагу виключно на національному русі у вузькому значенні слова, – писав він. – Тому необхідно враховувати “інші сили”, зокрема “діяльність українських віток різних “всеросійських” революційних організацій, починаючи з декабристів, через

* Революційно-визвольний рух проти самодержавства в Росії та Україні ХІХ – початку ХХ ст. услід за В.Ленінінм радянські історики поділяли на три етапи: “дворянський”, започаткований діяльністю передових дворян і повстанням декабристів 1825 р.; “різночинський”, що продовжувався від аграрної реформи 1861 р. і був пов’язаний із виступом революційних народників; “пролетарський”, який тривав із 1895 р., коли засновано перший “Союз боротьби за визволення робітничого класу” та почалася підготовка до створення російської соціал-демократичної партії, до революції 1917 р. (Див. Рудько М.П. Проблема періодизації історії революційно-демократичного руху в Росії та на Україні у світлі ленінської теоретичної спадщини // Український історичний журнал. – 1970. – №2. – С.40).

народників, аж до марксистських і робітничих гуртків на переломі століття. Усі вони зробили свій вклад у формування модерної України” [26, с.147].

Еволюція української національної свідомості логічно вписується в загальну модель розвитку національних рухів на Сході Європи ХІХ – початку ХХ ст. “Національне відродження” України слід розглядати як два потоки – однакові за змістом, паралельні за напрямком, приблизно одночасні в хронологічних рамках, але розмежовані територіально: один протікав у Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії, а другий – на західноукраїнських землях у складі Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії [43, с.20]. “Територіальна нерівномірність” у процесі становлення модерної української нації дає навіть підстави говорити про “два українські націоналізми” [22, с.311, 312].

Грунтовний внесок у періодизацію українського “національного відродження” кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. зробили вітчизняні вчені, починаючи з М.Грушевського. Передусім “явищем ХІХ століття” корифей вітчизняної історіографії вважав ідею “народу або народности, як певної колективної індивідуальности, існуючої незалежно від територіальних, політичних або конфесійних розмежувань, об’єднаної певними спільними рисами в сучасний період, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень у майбутньому” [12, с.82]. Назвавши ХІХ століття в історії України добою “національного відродження”, учений у статті, надрукованій у “Літературно-науковому віснику” за 1907 р., запропонував періодизувати його через призму розвитку “ідей націоналізму”, тобто в аспекті утвердження національної самосвідомості. Він поділив “українське ХІХ століття” на три стадії: першу доводив до кінця 40-х рр., другу – до 70-х, а третю вважав тоді ще не завершеною [10, с.111, 112, 113].

Перша стадія, яка закінчується утворенням Кирило-Мефодіївського товариства, отримала назву “провансальська” (від розташованого на території Франції регіону Прованс із відмінними від загальнофранцузьких культурою, мовою, менталітетом населення). Вона характеризувалася тим, що інтелігенція проявляла поглиблений, проїнятий ідеалізацією “української минувшини”, інтерес до прикмет народного побуту, етнографії та історії (“народних святощів”). На другій стадії (діяльність “братчиків” до і після їх арешту) відбулася “соціалізація українства”, кирило-мефодіївці “з ґрунту чистої естетики і антикварської етнографії перевели українство на підвалини соціально-політичні”, однак зазнали урядових репресій. Передові представники інтелігенції розробляли актуальні завдання розвитку українського суспільства, намагалися “зв’язати нове українство ... з сучасними загальноєвропейськими поступовими змаганнями”, мали на меті вирішення “соціально-економічних, соціально-політичних (чисто політична сторона його в сім часі (передостанній чверті ХІХ ст. – *І.Р.*) відступає на другий план) і культурно-соціальних завдань українства” [11, с.28].

Нарешті, третя стадія “українського відродження” почалася з 80-х рр. ХІХ ст., коли вирішення національного питання інтелігенція перевела “з утопічної всеслов’янської федерації на ґрунт реальних відносин”, розгорнулася боротьба за право українського громадянства на вільний розвиток “як народу, нації, у всій широті понять про національне життя” [11, с.28, 29]. Цю стадію можна назвати загальнонародною, виходячи з підкреслення М.Грушевським ролі в ній народу, хоч сам науковець не вживав цього терміна. Зроблені вченим висновки лягли в основу періодизації українського “національного відродження” ХІХ ст., яка була детальніше розроблена в працях низки діаспорних і сучасних вітчизняних істориків.

*(Закінчення – у наступному номері)**

* Ця стаття є продовженням наукових студій автора, див.: Українське національне відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в європейському контексті: витоки, зміст, періодизація // Галичина. – 1999. – №3. – С.4–23; 2000. – №4. – С.25–48; Періодизація “національного відродження” кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. у працях українських істориків: концептуальний аналіз // Наукові записки Тернопільського національного

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – Друге, перероблене видання / Пер. з англ. В.Морозова. – К., 2001. – 272 с.
2. Володимир Старосольський. 1878–1942 // Записки НТШ. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1991. – Т.210. – 411 с.
3. Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.95–102.
4. Грицак Я. Від редакції, або Що таке модерна історія України // Україна модерна. – Львів, 1996. – Ч.1. – С.5–8.
5. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.4. – С.11–33.
6. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – 360 с.
7. Грицак Я. Руслан, Богдан і Мирон: три приклади конструювання ідентичності серед галицьких русино-українців // Україна модерна. – 2003. – Ч.8. – С.25–50.
8. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – 344 с.
9. Грицак Я. “Яких-то князів були столиці в Києві?..”: до конструювання історичної пам’яті галицьких українців у 1830–1930-ті роки // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6. – С.77–98.
10. Грушевський М. На українські теми. “О любви къ Отечеству и народной гордости” // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т.XXXVIII. – Квітень–червень. – С.111–124.
11. Грушевський М.С. Твори: У 50-ти томах. – Львів, 2005. – Т.2. Серія “Суспільно-політичні твори (1907–1914)”. – С.20–37.
12. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик (Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен). – 1989. – №1–3. – С.82–91.
13. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці, 1999. – 574 с.
14. Екельчик С. Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с.
15. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – 312 с.
16. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С.16–22.
17. Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1995. – Вип.2. – С.3–17.
18. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – К., 1998. – 351 с.
19. Картунов О. Західні теорії нації. Плюралізм думок, дефіцит понять // Віче (Київ). – 1996. – №6 (51). – С.80–93.
20. Картунов О., Маруховська О. Головні віхи становлення зарубіжної етнополітичної думки // Політологічні читання. – К., 1994. – Вип.4. – С.190–250.
21. Касьянов Г. “Націоналізація” історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів, 2004. – С.57–73.
22. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
23. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 2001. – 585 с.
24. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.29–39.
25. Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Історичні есе. – Т.1. – С.41–46.
26. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – Т.1. – С.145–171.
27. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті // Історичні есе. – Т.1. – С.193–202.
28. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації (методологічні завваги) // Історичні есе. – Т.1. – С.11–27.
29. Магочій П.-Р. Історія України / Авторизований пер. з англ. Е.Гийдела, С.Грачової. – К., 2007. – 640 с.
30. Магочій П.-Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів / Пер. з англ. С.Біленький та Н.Кушко. – Ужгород, 2006. – 120 с.

31. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип.39–40. – С.83–148.
32. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – Част.1. – С.465–500.
33. Мьльников А.С., Фрейдзон В.И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веках (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – М., 1987. – Ч.8. – С.60–78.
34. Націоналізм: Антологія. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера: 2-ге вид. / Упоряд.: О.Проценко, В.Лісовий. – К., 2006. – XLIV+684 с.
35. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №1–2 (29–30). – С.5–16.
36. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2002. – Т.1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.). – 424 с.
37. Попова Н., Фурса М. Національна культура і національна свідомість // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип.5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – С.503–510.
38. Проценко О. Знайомство з необхідністю, або систематизовані першоджерела // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.3. – С.42–53.
39. Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.3–26.
40. Рудницька Т. Етнос. Нація. А коли ж – народ? // Віче (Київ). – 1996. – №2 (47). – С.94–102.
41. Руське питання // Мета. – Львів, 1863. – №3 (листопад).
42. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – №7–8. – С.3–16. *Див. також: Історія України. – 1997. – №3, 4, 5.*
43. Сарбей В. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – 336 с.
44. Середа О. Національна свідомість і політична програма раннях народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.199–214.
45. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М.Климчука і Т.Цимбала. – К., 2006. – 320 с.
46. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р.Фещенка. – К., 2004. – 170 с.
47. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П.Тарашука. – К., 1994. – 224 с.
48. Фрейдзон В.И. Некоторые черты формирования наций в Австрийской империи // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты. – М., 1981. – С.28–50.

The article deals with the conceptual basis of Ukrainian “national revival” of the 19th century in view of modern scientific approaches. The scheme of the history of Ukrainian movement has been made. It is of not only scientific but also of social and political value because the problems of origin and historical roots of modern Ukrainian society is taken into account.

Key words: “national revival”, Galicia (Galychyna), nation, premordialists, modernists.